پرۆسەی ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان لە باشووری کوردستان (١٩٧٨-١٩٨٨)

هیوا عزیز سەعید[1]، صباح مجید فتاح[2]

[1] بەشی مێژوو، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
[2] بەشی مێژوو، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی هەڵەبجە، هەرێمی کوردستان، عێراق

پوختە- لە دوای هەرەسی شۆڕشی ئەیلول (١٩٧٥) و دەستپێکردنەوەی شۆڕش لە باشووری کوردستان، حکومەتی عێراق بە شێوازێکی نەخشە بۆ کێشراو، پرۆسەی ڕاگواستنی دانیشتوان و وێرانکردنی گوندەکانی ناوچە سنورییەکانی جێبەجێکرد. بەم هۆکارە دانیشتوانی گوندەکانی هەورامان بە چەند قۆناغێک لە کۆتایی حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو، تاوەکو کۆتاییهاتنی جەنگی (عێراق – ئێران) ڕووبەڕووی سیاسەتی ڕاگواستن و وێرانکردن بوونەوە. گوندنشینەکانی ناوچەی هەورامان پەناگەی بەگژداچوونەوەی سوپای عێراق و هێزی بنچینەیی شۆڕش و سەرچاوەی بژێوی و پێداویستییەکانی پێشمەرگە بوون، ڕژێم پێی وابوو بە تێکدانی گوندەکان خەباتی شۆڕشگێڕی پێشمەرگە لەو ناوچانە کۆتاییدێت. ئەو پرۆسەیە لێکەوتە و جێکەوتەی سیاسیی، ئابوریی و کۆمەڵایەتیی هەبوو، تەنانەت هەوڵی خاپوورکردنی تەواوەتی ناوچەکە دراوە، پاشماوە مێژووییەکانی گوندەکانی هەورامان، شێوازەکانی ژیان پێش ١٢ی ئەیلولی ١٩٧٨ جیاوازتر لە دوای ئەو بەروارە نمایشکراون.

بە مەبەستی تێگەیشتن لە سیاسەتی ڕاگواستن و چۆنێتی و کاریگەرییەکانی، هەوڵدراوە بە میتۆدی وەسفی شیکاریی و سوودوەرگرتن لە مێژووی زارەکی، توێژینەوەکە لە چێوە ئەکادیمییەکەیدا داڕێژرێتەوە.

ڕاگواستن وەک سیاسەتی ڕیشەکێشکردن و ئاوەژووکردنی فۆرمی ژیانی گوندنشینان، کە لە کۆنەوە دەستلەملانی ژینگەی سروشتی بوون، لە ئۆردوگای زۆرەملێدا گرفتی گەورەی حەوانەوەو خۆشنوودیی بۆ دروستکردن، هەر ئەمەش وایکردووە نەوە لە دوای نەوە کولتورە باڵا هەورامییانەکەی دانیشتوانی ناوچەکە بەرە و لاوازیی و لەناوچوون ببات.

کلیلە ووشەکان- ڕاگواستن، گوند، هەورامان، ئۆردوگای زۆرەملێ، سوپای عێراق.

پێشەکی:

ناوچەی هەورامان لە باشووری کوردستان، تایبەتمەندیی جیۆگرافی و مرۆیی هەیە، جیاوازی بەرز و نزمی و کەش و هەوا، تایبەتمەندییە جیۆگرافییەکەی پێکدەهێنن. لە ڕووی مرۆییەوە دانیشتوانی گوندەکانی هەورامان پێگەیەکی تایبەتی ئابوریی و سیاسیی و کۆمەڵایەتیی پێبەخشیوون، لە ڕووی ئابوورییەوە بنەمایەکی تایبەتی خۆژێنییان هەبووە، سەرچاوەی دابینکردنی بەرووبومی باخداریی و کشتوکاڵ و ئاژەڵداریی بوون، ئەمەش هۆکاری پاراستنی ئاسایشی خۆراک بووە. لە ڕووی سیاسییەوە دانیشتوانی هەورامان پشت و پەنای بەهێزی بزاڤی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کورد بوون، بە شێوەیەک سەرکەوتنی هێزەکانی پێشمەرگە لە هەوراماندا دژ بە سوپای عێراق تا ڕادەیەکی زۆر بە گوندەکانەوە بەسترابوو، چونکە سەرچاوەی دابینکردنی پێداویستی ماددی و مرۆیی بزاڤەکە بوون، هەر بۆیە ئەمە پاساوێکی گەورەی حکومەتی عێراق بوو، سیاسەتی ڕاگواستن دژ بە دانیشتوان و وێرانکردنی ناوچەکانی هەورامان و دانیشتوانەکەی پیادەبکات.

گرنگی توێژینەوەکە: توێژینەوە دەربارەی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی ناوچەی هەورامان لە ساڵانی(١٩٧٨-١٩٨٨) گرنگی و بایەخی تایبەتی هەیە، چونکە سەرباری ڕۆڵی ئابوریی و سیاسیی پێش پرۆسەی ڕاگواستن، تا ئێستا بە شێوەیەکی ئەکادیمیی ئاوڕی لێنەدراوەتەوە، گرنگی و بایەخی توێژینەوەکە لەوەدایە، کە بە پێی زانیارییەکانی نێو بەڵگەنامە فەرمییەکان و پاڵپشت بەو زانیارییانەی لە میانەی دیدار و چاوپێکەوتن لەگەڵ چاوەرانی دانیشتووی ناوچەکە بە دەستهاتوون، سیاسەتی حکومەتی عێراق لە کاتی ئەنجامدانی پرۆسەکەدا پشتڕاستدەکەنەوە.

مەودای توێژینەوەکە بریتییە لە ساڵانی (١٩٧٨-١٩٨٨)، گوندەکانی ناوچەی هەورامان لەو ماوەیەدا بە چەند قۆناغێکی جیاواز بۆ ئۆردوگا زۆرەملێکان ڕاگوێزراون، ناوچە ڕەسەنەکانی خۆیان کراوە بە ناوچەی (المحرمة- قەدەغەکراو)، هەرچی سنوری جیۆگرافی توێژینەوەکەیە بریتییە لە گوندەکانی سەر بە ناحیەکانی بیارە و خورماڵ و ئۆردوگا زۆرەملێکانی خورماڵ و عەنەب و سیروان و نەسر و باریکە، کە دانیشتوانی هەورامانیان بۆ ڕاگوێزراوە.

میتۆدی توێژینەوەکە بەهۆی سروشتی بابەتەکە، کە پێویستی بە یادگەی دانیشتووانی ناوچەکە و دەستنووس و بەڵگەنامەکان هەبووە، هەوڵدراوە ڕووداوەکان بە میتۆدی وەسفی شیکاریی بخوێنرێنەوە، هاوکات سوودێکی زۆرمان لە مێژووی زارەکی وەرگرتووە.

پرسیاری توێژینەوەکە هۆکارەکانی پشت ئەنجامدانی پرۆسەی ڕاگواستن و دەستنیشانکردنی قۆناغەکانی پرۆسەکە و لێکەوتە و ئەنجامەکانی لەسەر دانیشتوانی

مجلة جامعة التنمية البشرية
المجلد 12، العدد 2(2026)؛ عدد الصفحات (10)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v12n2y2026.pp16-25
ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 15 حزيران 2025؛ قُبل في 27 تموز 2025؛ نُشرت في 14 نيسان 2026؛
البريد الإلكتروني للمؤلف : sabahhawrami8@gmail.com, hiwa.saeed@univsul.edu.iq
حقوق الطبع والنشر ©2026 هيوا عزيز سەعيد، صباح مجيد فتاح. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

گوندنشینی ناوچەی هەورامان، دیارترین پرسیارەکانی توێژینەوەکەن.

سەرچاوەکانی توێژینەوە: ئەو سەرچاوانەی لە ئامادەکردنی ئەم توێژینەوەدا سودیان لێبینراوە جۆراوجۆرن، وەک چاوپێکەوتن و کتێب و ڕۆژنامە و گۆڤارەکان بیرەوەری و یاداشت و بەرنامەی دۆکۆمێنتاری و بەڵگەنامەکان، کە هەموویان لە لیستی سەرچاوەکاندا خراونەتەڕوو. هەرچەندە تەواوی سەرچاوەکان گرنگی خۆیان هەیە، بەڵام بۆ زیاتر دەوڵەمەندکردنی توێژینەوەکە و خستنەرووی زانیاری زیاتر سودمان لە چاوپێکەوتنی هەندێک کەسایەتی ناوچەکە وەرگرتووە کە شایەتحاڵی پرۆسەی ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان بوون، لەو ڕێگەیەوە لایەنە شاراوەکانی ئەو پرۆسەیەمان لەسەر دانیشتوانی ناوچەکە دەرخستووە.

پێکهاتەی توێژینەوەکە: توێژینەوەکە لە پێشەکی و دەروازە و سێ باس پێکهاتووە، لە سەرەتادا و لە دەروازەدا باسمان لە سنوری جیۆگرافی گوندەکانی هەورامانی باشووری کوردستان کردووە، لە باسی یەکەمدا (هۆکارەکانی پرۆسەی ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان خراوەتەڕوو)، لە باسی دووەمدا گرنگیماندراوە بە (قۆناغەکانی پرۆسەی ڕاگواستن لە هەورامان لە ساڵانی ١٩٧٨-١٩٨٨)، لە باسی سێیەم و کۆتایی (گرنگترین کاریگەرییە سیاسیی و ئابوری و کۆمەڵایەتییەکانی پرۆسەی ڕاگواستنمان لەسەر دانیشتوانی ناوچەی هەورامان خستووەتەڕوو)، پاشان لە کۆتاییدا ئەنجام خراوەتەڕوو.

دەروازە - سنوری جیۆگرافی هەورامانی باشووری کوردستان:

هەورامان دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی هەرێمی کوردستان و باشووری ڕۆژئاوای کۆماری ئیسلامی ئێران، هەریەک لە شارەکانی هەڵەبجە، پاوە، مەریوان شێوەیەکی سێگۆشەییان بە هەورامان بەخشیووە (عزیز، ٢٠١٢، ١). لەڕووی کارگێڕییەوە هەورامان بەسەر هەرسێ پارێزگاکانی کرماشان و سنە لەڕۆژهەڵاتی کوردستان و پارێزگای هەڵەبجە لە باشووری کوردستان دابەشبووە (هورامانی، ٢٠٠٠، ٦١٦).

لە ئێستادا ناوچەی هەورامان دوو بەشە: (هەورامانی تەخت، هەورامانی لهۆن)، هێڵی سنوری نێوان وڵاتانی عێراق و ئێران بە ناو ئەو دوو بەشەدا تێپەڕیووە، بنچینەی ئەم دابەشکردنەش بۆ ڕێکەوتننامەی زەهاو(١٦٣٩)ی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی دەگەڕێتەوە، کاتێک بەشی زۆری هەورامان کەوتە ژێردەستی دەوڵەتی سەفەوی و بەشێکی کەمیش لە هەورامانی لهۆن کەوتە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانی. بە تێپەڕبوونی کات و لە ساڵی ١٨٤٧ لە ئەنجامی ڕێکەوتننامەی ئەرزرۆمی دووەمی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی قاجارو دروستکردنی هێڵی هۆمایۆن، ئەم دابەشکارییە قوڵتربووەوە، پاشان ئەم هێڵە لە ساڵی ١٩٠٥ لەلایەن دەستەیەکی تایبەت وەک سنوری هەمیشەیی جێگیرکرا (ڕۆستەم، ٢٠١١، ١٩).

هەورامانی لهۆن بۆ هەورامانی لهۆنی باکوورو هەورامانی لهۆنی باشوور دابەشکراوە، هەورامانی لهۆنی باکوور، کە ناوەندەکەی شاری (نەوسودە) و بەشێکی دەکەوێتە خاکی عێراق سەر بە پارێزگای هەڵەبجەیە و (٣٠) گوند و شارۆچکە دەگرێتەوە، لەوانە: (تەوێڵە، بیارە، سۆسەکان، جاور، پاڵانیان، دەرەتفێ، هاوار، خەرپانی، دەگاشێخان، گوڵپ، گەچینە، باخە کۆن، دەرەکێ، دەرە قەیسەر، نارنجلە، خارگیلان، زەردەهاڵ، سەرگەت، زەڵم، دەرەی مەڕ، هانەی دن، سەرگەت، یاڵانپێ، هانەی قوڵ، ئەحمەد ئاوا، بەشێک لە شارۆچکەی خورماڵ) (بڕوانە پاشکۆی ژمارە ١)، (٢٢) گوندیان دەکەونە سنوری یەکەی کارگێڕیی شارەدێی بیارە، (٧) گوندیان دەکەونە سنوری یەکەی کارگێڕیی شارۆچکەی خورماڵ، یەک گوند لەسنوری یەکەی کارگێڕیی شارەدێی سیرواندایە. هەورامانی لهۆنی باشوور، کە ناوەندەکەی شاری پاوەی سەر بەکرماشانە، شارۆچکە و گوندەکانی (پاوە، نۆدشە، داریان، گراڵ، خانەگا، وڕا، نەجار، دوریسان، بندەرە، شمشێر، سەریاس...هتد) لەخۆگرتووە (حەمەغریب هەورامانی ، ٢٠١٧، ١٥).

بێجگە لە هەورامانی لهۆن، ئەم ناوچەیە بەسەر چەند بەشێکی تردا دابەشکراوە، کە ئەوانیش (هەورامانی تەخت، هەورامانی دزڵی، هەورامانی ڕازاو و کەمەرە، هەورامانی ژاوەرۆ و گاوەرۆن)، کە لەڕاستیدا ئەم دابەشکارییەیان بەهۆی بەرزونزمی و ناکۆکی نێوان سان و دەسەڵاتدارەکانی هەورامانەوە بووەو هەر یەکەیان ڕووبەرێکی دیاریکراوی زەوی و دانیشتوانی هەورامانی خستۆتە ژێر قەڵەمڕەوی خۆیەوە (جەلیل عەباس، ٢٠١١، ٩٤).

ڕووبەری هەورامانی لهۆنی باکوور (ناوچەی توێژینەوەکەمان) بە نزیکەیی (٢٧٢کم^2) مەزەندە دەکرێت، نزیکەی لە (٧,٢٦%) ڕووبەری ئێستای پارێزگای هەڵەبجە دەگرێتەوە، لەکۆی ئەو ڕووبەرەی ئاماژەی پێکرا نزیکەی (١٦٩کم^2)ی دەکەوێتە ناو یەکەی کارگێڕی شارەدێی بیارەوە و بەڕێژەی (١٣،٦٢%) ڕووبەری ناوچەکە پێکدەهێنێت، ئەمە جگەلەوەی (٨٤کم^2) دەکەوێتە ناو سنوری کارگێڕیی شارۆچکەی خورماڵ، کە دەکاتە ڕێژەی (٨،٣٠%)، هەروەها (١٩کم^2) دەکەوێتە سنوری یەکەی کارگێڕیی شارەدێی سیروان، بەڕێژەی (٦،٩%)ی ڕووبەری ناوچەکە، کە ئەویش گوندی گریانەیە (حەمەغریب هەورامانی ، ٢٠١٧، ١٥)، ئەم بەشەی هەورامان دەکەوێتە ڕۆژهەڵات و باکوور و باکووری ڕۆژهەڵاتی پارێزگای هەڵەبجە، دراوسێکانی لەڕۆژهەڵاتەوە کۆماری ئیسلامی ئێران، لە باکورەوە شارۆچکەی پێنجوێن، لەڕۆژئاواوە شارەدێی سیروان و شارۆچکەی سەیدسادق، لە باشوورەوە ناوەندی پارێزگای هەڵەبجەن (علاءالدین، ٢٠٠٨، ٣٢).

یەکەم - هۆکارەکانی ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان:

لەگەڵ سەرهەڵدانەوەی شۆڕش لە ساڵی١٩٧٦، شاخەکانی هەورامان پەناگە و شوێنی مانەوەی مەفرەزە سەرەتاییەکانی پێشمەرگە بوون، بە تایبەت مەفرەزەکانی پێشمەرگەی (ی.ن.ک) و (پ.د.ک)، چونکە بۆ شەڕی پارتیزانی گونجاو بوو. گوندەکانیش لە دامێنی چیاکاندا بۆ دابینکردنی پێداویستییەکان یارمەتیدەربوون، " دانیشتوانی گوندنشینی ناوچەی هەورامان بۆ چالاکییەکانی هێزی پێشمەرگەی یەکێتی نیشتیمانی کوردستان و ئەنجامدانی شەڕی پارتیزانی، هاوکار و یارمەتیدەری مەفرەزەکانی پێشمەرگە بوون، بۆ نمونە محەمەدی حاجی مەحمود، پێشمەرگەی یەکەم مەفرەزەی(ی.ن.ک)، لە ناوچەی هەورامان و شارەزوور دەڵێت: "لە کۆتایی تەمموزی ١٩٧٦ ڕۆشتینە لای گوندی دەرەی مەڕ و سەرگەت، ماڵی کوێخا ڕەحیم زۆر هاوکارییان کردین، ئەحمەدی کوڕی نزیکی حەوت ساڵ بوو، شوان بوو، بەردەوام بە گوێدرێژەکەی نان و خواردنی بۆ دەهێناین و زۆر خزمەتی کردین"(مەحمود، ٢٠٢٤/١٠/٢٦؛ دەرەمەڕی، ٢٠٢٤/١٠/١١)، نەجدە ناجی تەوێڵەیی پێشمەرگەی سەرەتایی هێزەکانی پێشمەرگەی پارتی دیموکراتی کوردستان" سەرکردایەتی کاتی لە ناوچەی هەورامان لەم بارەیەوە دەڵێت: "هەر لە خورماڵ دەرئەچووین هەستمان بە ئازادی و پارێزراوی دەکرد،...، دەوروبەری گوندەکانی ناوچەی هەورامان بۆ هێزەکانی پێشمەرگە جێگایەکی لەباربوو، ...، هەرگیز ڕۆژێک نەمانبینی دانیشتوانی گوندەکانی هەورامان بێزاری خۆیان لە ئێمە دەربڕن، سەرباری ئەوەی ئەرکی زۆرمان خستبوونە سەرشان، بەدرێژایی ساڵانی شۆڕشی گوڵان وەک منداڵ و نەوەی خۆیان مامەڵەیان

لەگەڵ پێشمەرگەی پارتیدا کردووە، ئەو گوندانە سفرە و کیسەخەوی ئێمەبوون، سەنگەری بەهێزی پێشمەرگایەتیمان بوون" (عەباس، ٢٠٢٥/١/٧).

لە ساڵی ١٩٧٨دا شەڕ و ڕووبەڕووبونەوەکانی پێشمەرگە و سوپای عیراق سەخت بوو، ئەمەش هۆکاری زیادبوونی ئاماری کوژراو و بریندارانی سوپابوو لە ناوچەی هەورامان (بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٢)، بۆیە حکومەتی عێراق هاوشێوەی ناوچە سنورییەکانی دیکەی باشووری کوردستان، دانیشتوانی گوندەکانی ناوچەی هەورامانی بە چەند قۆناغێک بۆ ئوردوگا زۆرەملێکانی خورماڵ و سیروان و عەنەب و نەسر و باریکە ڕاگواست (مستەفا، ٢٠٢٤/١١/١٤).

دووەم - قۆناغەکانی پرۆسەی ڕاگواستن لە ناوچەی هەورامان:

حکومەتی عێراق لە نیوەی دووەمی سەدەی ڕابردوودا بەشێکی زۆری گوندنشینانی بە سێ قۆناغ ڕاگواستووە: (قۆناغی یەکەم ١٩٦٣-١٩٧٥، قۆناغی دووەم ١٩٧٧-١٩٧٩، قۆناغی سێهەم ١٩٨٠-١٩٨٩) بوون (ساڵح، ٢٠٠٩، ٦٩-١٠٨).

لەبەرئەوەی سنووری توێژینەوەکەمان (١٩٧٨-١٩٨٨) دەگرێتەوە، لێرەدا لە قۆناغی یەکەم (١٩٦٣-١٩٧٥) دەپەڕینەوە بۆ دوو قۆناغەکەی دواتری.

قۆناغی دووەمی - ڕاگوستنی ناوچەی هەورامان ١٩٧٧-١٩٧٩:

بەمەبەستی جێبەجێکردنی خاڵی (٣) لە بەندەکانی ڕێکەوتننامەی جەزائیر لە نێوان عێراق و ئێران، لە پێناو ئەوەی ڕێگریی لە هاتووچۆ و بەزاندنی سنورەکان، بەناوی دروستکردنی پشتێنەیەکی ئاسایش، گوندە سنورییەکانی بە قوڵایی ١٠-٢٠ کیلۆمەتر چۆڵکرد (بێ ناوی نوسەر، ١٩٨٨، ٢٥)، دواتر ڕووبەرەکەی بۆ ٣٠ کیلۆمەتر زیادکرا، لە هەندێک شوێن لە ٤٠ کیلۆمەتر تێپەڕی (محەمەد، ٢٠٠٣، ٢٠). جێبەجێکردنی ئەم نەخشەیە لە دوای ساڵی ١٩٧٦ بە درێژایی ٨٠٠ کیلۆمەتر لە ناوچەی (پشتە)ی سەر بە ناحیەی سیروان تاوەکو ڕوباری خاپوور لە شارۆچکەی زاخۆ درێژبووەتەوە، لێرەوە بە درێژایی سنورەکانی ئێران و تورکیا ڕاگوێزران، ئەو گوندانە سەر بە شارۆچکەکانی (هەڵەبجە، پێنجوێن، شارباژێڕ، دوکان، پشدەر، چۆمان، ڕواندوز، زێبار، ئامێدی، زاخۆ) بوون (ساڵح، ٢٠٠٩، ٧٧-٧٨).

ئەم پرۆسەیە بە بەرنامە و بە فەرمانی نهێنی و بەپەلەی ڕێکەوتی (١٢ی کانونی دووەمی ١٩٧٨) دەستپێکرد، کە تایبەت بوو بەپێکهێنانی لیژنەی باڵای کاروباری ناوچەکانی باکوور، کە ئاڕاستەی وەزارەتەکانی (بەرگریی و ناوخۆ) کرا و وێنەی بە لایەنە پەیوەندیدارەکان درا، تێیدا لیژنەی ئاماژەپێکراو بۆ جێبەجێکردنی بڕیاری چۆڵکردن و ڕاگواستنی گوند و ناوچە سنورییەکانی باشووری کوردستان ڕاسپێردرا، لە ساڵانی (١٩٧٧-١٩٧٩)دا (٨٧٢) گوند ڕاگوێزران (مەحمود، ٢٠٠٣، ١٨).

پشکۆ نەجمەدین، پێشمەرگەی هەرێمی یەکی هەورامانی یەکێتی نیشتیمانی کوردستان، لە یادەوەرییەکانیدا بە ناوی (ئەزموون و یاد) سەبارەت بە پرۆسەی ڕاگواستنی گوندکانی هەورامان نوسیوویەتی: "لە سەرەتای مانگی ئابی ١٩٧٨ دا ڕژێم هێرشی بەربڵاوی بۆ گوندەکانی ناوچەکە کرد، گوند بە گوند و ماڵ بەماڵی تەقاندەوە و ئاگری تێبەردان، ئێمە لەسەر لوتکەی چیاکانەوە، لەبن ئەشکەوتاندا شاهیدی تراژیدیای ئەو وێرانکارییە بووین و شتێکی ئەوتۆشمان لەدەست نەدەهات، خەڵکی گوندەکان بەبێ ئەوەی بەرگرییەک نیشان بدەن، مێگەل ئاسا دەخزێنرانە نێو زیلی سەربازییەوە بۆ ئوردوگاکان دەبران، دوژمن نە هەر گوندەکان، بگرە تەواوی باخ و بێستان و مەزراکانیشی گڕ لێ بەردەدان، ئەو ڕۆژانە هەموو شت تام و بۆنی دوکەڵی گرتبوو، لەگەڵ تەقینەوە و بەهەواداچوونی هەر خانوووێکدا بەردێک لەکێوی ورەی ئێمە هەرەسی دەهێنا، لەگەڵ قریشکەی سوتانی هەر درەختێک، کانیەک، بەردێک، ڕوبارێک، ئاسمانێک، سەگێک، پشیلەیەک، مەڕێک، مانگایەک زریکە لەناخی ئێمە هەڵدەستا. شەوێک لە ڕووباری سیروان پەڕینەوە، بە بناری باڵامبۆدا بەپێچەوانەی ئاوەڕۆی سیروان، بەرەو هەورامان گەڕاینەوە و گەیشتینە گوندی گریانە، بەسەر هەواری خاڵیدا کەوتین، خانوووەکان هێشتا دەسوتان، ئاسەوارێک لە ژیان نەمابوو، نە دەنگی مرۆڤێ، نە حەپەی سەگێ، نە باڕەی مەڕێک، بەعس هەموو شتێکی لوشدابوو، هیچ نەمابوو، هەر هیچ" (نەجمەدین، ٢٠٠١، ٥٣-٥٤).

لە سەرەتای مانگی ئابی ١٩٧٨ تاوەکو ١٨ی ئەیلول، ڕژێم نزیکی (٩١) گوندی ڕاگواست، تەواوی ئەو گوندانەش لە شەش ئوردوگای زۆرەملێدا کۆکرانەوە، کە بریتی بوون لە ئوردوگاکانی: (عەنەب، زەمەقی، سیروان، خورماڵ، شانەدەری، زەڕایەن) (بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٣).

شارەدێ	ژمارەی گوند
سیروان	٣٨
خورماڵ	٢٣
بیارە	٢٣
سەیدسادق	٧
کۆ	٩١

یەکێک لە چاوەرەکانی گوندی یاڵانپێی سنوری هەورامان گێڕایەوەو وتی: "لە گوندەکەمان نزیکەی ٣٨٠ ماڵ بوین، هێزەکانی ڕژێم بەبێ ویستی خۆمان هەموانی گواستەوە بۆ خورماڵ، سەرجەم خانووەکانیشمان ڕوخێنران و تێکدران" (حسن، ٢٠٢٤/٩/١٩).

هەروەها ١٢ی ئەیلولی ١٩٧٨ بۆ دانیشتوانی گوندی دەرەی مەڕ یادەوەرییەکی تاڵ و کارەسات بوو، چونکە سەرجەم خانووەکانی ئەم گوندە بە (TNT-تی ئێن تی) تەقێنرانەوە، ئەمەش دوای ئەوە هات کە دوو ڕۆژ پێشتر سەرجەم دانیشتوانەکەی بە زۆرەملێ بۆ ئوردوگای خورماڵ ڕاگوێزرابوون، لەوە خراپتر بەسەر گوندەکانی تری وەک: (گوڵپ، سەرگەت، هانەی دن، سۆسەکان، نارنجڵە، ئەحمەدئاوا، زەڵم، هانەی قوڵ، یاڵانپێ) هێنرا، چونکە ستراتیژی ڕژێم بریتیبوو لە دابڕینی پێشمەرگە و دانیشتوانی ناوچەکە لە یەکتری، ئەمەش لەپێناو دەستەمۆکردنی دانیشتوانی گوندکان و سەرکوتکردنی جموجوڵەکانی پێشمەرگە لە هەوراماندا بوو (سادق، ٢٠٢٤/١٠/٢٥). (فایەق سالم حەمەکەریم دەرەمەڕی) سەبارەت به ڕاگواستنی گوندەکەی دەڵێت: "ڕۆژی ١٢ی ئەیلولی ١٩٧٨ ژمارەیەکی زۆر لە چەکداری سوپای عێراق هاتنە گوندەکەمان، هەموو دانیشتوانی گوندیان ڕاپێچی ناو ئۆتۆمبێلە سەربازییەکان کرد، خانوو و مزگەوت و قوتابخانەیان تەقاندەوە، کانی و سەرچاوەی ئاوی گوندەکەمان بە خۆڵ و چیمەنتۆ پڕکرایەوە و هەمووان بۆ خورماڵ گوێزرانەوە" (دەرەمەڕی، ٢٠٢٤/٩/٢٨).

١٨ی ئەیلولی ١٩٧٨ لیژنە تایبەتمەندەکان و مەفرەزە سەربازییەکان گەیشتنە گوندی گوڵپ، کە ئەو کات زیاتر لە (٦٠٠) ماڵ بوو، پاش ئاگادارکردنەوەی دانیشتوانەکەی و تەقاندنەوەی چەند ماڵێک بەمەبەستی ترساندنی هاوڵاتیانی گوند، تاوەکو دەمەو ئێوارەی ئەو ڕۆژە سەرجەم دانیشتوانەکەی بۆ ئوردوگای زۆرەملێیی خورماڵ ڕاگوێزران (گوڵپی، ٢٠٢٤/٩/١٣). پێش ڕاگواستن، لە ڕووی ژمارەی دانیشتوانەوە، گوندی گوڵپ لە گەورەترین گوندی ناوچەی هەورامان بووە، لە گوڵپدا

گەرماو و مزگەوت و نەخۆشخانە و قەیسەری و قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی هەبووە (میکە، ٢٠٠٥، ٧).

٢٧ی ئەیلولی ١٩٧٨، دانیشتوانی هەرسێ گوندی هاوار و هاوارە کۆن و دەرەتفێ بۆ ئوردوگای عەنەب و سەنتەری شاری هەڵەبجە ڕاگوێزران، ئەمەش بۆ دانیشتوانی کاکەیی ئەو سێ گوندە سەخت بوو، چونکە دورخستنەوەیان بوو لە مەڵبەند و شوێنی پەرەستشی ئایینیان، جەم خانەکانی هاوار داخران و ماوەیەکی زۆر پەیڕەوانی ئایینی کاکەیی نەیانتوانی بگەڕێنەوە گوندەکانی خۆیان (خواکەرەم، ٢٠٢٥/٥/٢٨).

لە کاتی ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان، لە تەوێڵە کۆبوونەوەیەکی فراوان لەلایەن ڕیش سپی و پیاوماقوڵان ئەنجامدرا، بڕیاردرا لیژنەیەک لە چەند کەسێکی پسپۆڕ و شارەزا بە سەرۆکایەتی (محیەدین حاجی سەلیم) و بە ئەندامێتی: (مامۆستا ئیسماعیل حەمە یوسف، محەمەد سان ئەحمەد، محەمەد حەمە ڕەحیم، حاجی محەمەد حاجیلە، حاجی محەمەد فەتحوڵا، حاجی حەمە ئەمین حاجی ڕەشید) پێکبهێنرێت (حسێن بیارەیی، ٢٠٢٤/١٢/١١). پاش گفتوگۆ و خستنەڕووی چارەسەری دۆخەکە، سکاڵانامەیەکیان نوسیی و وێنەیان بۆ دامەزراوە و لایەنە پەیوەندیدارەکانی حکومەت نارد، لەوانە: (بنکەی پۆلیسی تەوێڵە، بەڕێوەبەرایەتی ناحیەی بیارە، قایمقامی هەڵەبجە، پارێزگاری سلێمانی، بەڕێوەبەرایەتی ئەمن لە سلێمانی، مەنزومەی باکوور لە کەرکوک، ئەنجومەنی یاسادانان - هەولێر، ئەنجومەنی جێبەجێکردن - هەولێر، وەزارەتی ناوخۆ، ئەنجومەنی نیشتیمانی عێراق، ئەنجومەنی وەزیران، جێگری سەرۆک کۆمار، سەرۆک کۆماری عێراق) (محەمەد، ٢٠٠٥، ١٠١٦)، لە ناوەڕۆکی سکاڵانامەکەدا لایەنی شوێنەوار و شێوازی تایبەتی خانوو، تەلارسازیی هەورامان و تەوێڵە باسکرابوو، لە هەمان کاتدا مێژووی تەوێڵە وەک سەنتەر و خاوەن خوێندنگای ئایینی ناسێنرابوو، جگەلەوەی باس لە گرنگی جیۆپۆلەتیکی تەوێڵە وەک ناوچەیەکی سنوری کرابوو، لە هەمان کاتدا مەترسیەکانی ووشکبوون و لەناوچوونی باخەکانیان لە ئەگەری ڕاگواستنی دانیشتوان خرابووەڕوو (تەوێڵەیی، ٢٠٢٤/١٠/٤).

پاش دوو مانگ، لە تشرینی دووەمی ١٩٧٨ پارێزگاری سلێمانی (ئەرشەد زێباری) هاتە تەوێڵە و خەڵکی کۆکردەوە و مژدەی ئەوەی پێدان بە فەرمانی سەرۆک کۆمار دانیشتوانی تەوێڵە و بیارە لە شوێنی خۆیان دەمێننەوە و ڕاناگوێزرێن (محەمەد، ٢٠٠٥، ١٠١٧).

قۆناغی سێهەمی ڕاگواستنی ناوچەی هەورامان (١٩٨٧-١٩٨٨):

لەگەڵ دەستپێکردنی جەنگی عێراق - ئێران، ڕووداوەکانی جەنگ و بەردەوامی تۆپبارانەکانی کۆماری ئیسلامی ئێران، بە تایبەت لە مانگەکانی حوزەیران و تەمووزی ١٩٨١، دانیشتوانی تەوێڵە و بەڵخە و شارەدێی بیارەی ناچار بە هەڵهاتن بۆ ئوردوگاکانی نەسر و برایەتی و عەنەب و خورماڵ کرد (صاحب کەریم، ٢٠٢٤/٩/١٣). لە (٣ی تشرینی یەکەمی١٩٨٣) ئەمنی هەڵەبجە بروسکەیەکی ئاڕاستەی سلێمانی کردووە، باسی لە ڕوخاندنی هەردوو گوندی ئەحمەد ئاوا و شیرەمەڕ کردووە، چونکە هاوکاری هێزەکانی پێشمەرگەیان کردووە، هەروەها دانیشتوانی گوندی ئەحمەدئاوای بە (٢٠٠) خێزان لە قەڵەمداوە (بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٤).

ڕووداوەکانی جەنگی - عیراق ئێران لە لایەک و هێزەکانی سوپای عێراق و پێشمەرگە لە لایەکی ترەوە، دانیشتوانی ئوردوگاکانیان هەراسان کردبوو، بە تایبەت تۆپبارانە بەردەوامەکانی تۆپخانەکانی سوپای عێراق و ئێران، کە بە هۆیەوە سەدان هاوڵاتی ناوچەی هەورامان کوژران و بریندار بوون، هەموو ئەمانە لە لایەک و خراپی مامەڵەی دەزگا ئەمنییەکانی حکومەت لەگەڵ دانیشتوانی ڕاگوێزراوی ئوردوگاکان لە لایەکی دیکە، هۆکاری خۆپیشاندان و ڕاپەڕینی ١٣ی ئایاری ١٩٨٧ی هەڵەبجە و سیروان و سەیدسادق بوون، بەڵام لە ترسی کاردانەوەکانی حکومەت بەشێکی دانیشتوانی هەڵەبجە و زەمەقی و شارەدێکانی خورماڵ و سیروان، کە زۆرینەی دانیشتووی ڕاگوێزراوی گوندەکانی هەورامان بوون لە گوندی ئاوایی ڕۆستەم بەگ خۆیان گەیاندە دەرەسورلان و گوندی سەرگەت و هانە نەوە، لە قەڵاخانییەوە ڕۆشتنە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لە ئوردوگاکانی دەوروبەری مەریوان نیشتەجێکران (عەبدوڵا زەڵمی، ٢٠٢٤/١٠/١٢).

لە ڕێکەوتی ٢٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٧ لە لایەن لیژنە تایبەتەکانی حکومەت لە شارۆچکەی هەڵەبجە، بە فەرمی بڕیاری ڕوخاندنی شارەدێی خورماڵ و ڕاگواستنی دانیشتوانەکەی بۆ ئوردوگای زۆرەملێی نەسر و ئاشتی درا (بڕوانە بەڵگەنامەی ژمارە ٥)، بەڵام لە ترسی کاردانەوەی توندی دانیشتوانەکەی جێبەجێکردنی بڕیارەکە دواخرا، چونکە حکومەتی عێراق نەیدەویست هەمان ئەزموونی ڕاپەڕین و خۆپیشاندانەکانی ١٣ی ئایاری ١٩٨٧ دووبارەببێتەوە (یالانپێی، ٢٠٢٤/٩/٢٧)

لە ڕۆژی ١٦ی ئازاری١٩٨٨ و ڕۆژانی دواتردا بێجگە لە سەنتەری قەزای هەڵەبجە، فڕۆکە جەنگییەکانی سوپای عێراق(سیروان، خورماڵ، شەشک، دێکۆن، ئاوایی ڕۆستەم بەگ، ئەحمەد ئاوا زەڵم، بیارە، دەگاشێخان، خەرپانی، هاوار، هاوارە کۆن و دەرەتفێ)یان بە چەکی کیمیاویی بۆردومان کرد(سادق، ٢٠٢٥/٥/١٧)، بەو هۆیەوە هەزاران هاوڵاتی مەدەنی بوونە قوربانی، بۆیە لەو ڕۆژانەدا قۆناغێکی دیکەی کۆچی ناچاری دانیشتوانی ناوچەی هەڵەبجە و هەورامان، ئەوانەی لەو کارەساتە ڕزگارییان بوو، لە دەروازە جیاوازەکانی مڵەخورد و شۆشمێ و هاوارە کۆن و سازانەوە خۆیان گەیاندە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و، پاشان لەوێوە بە هاوکاری تیمە فریاگوزارییەکانی کۆماری ئیسلامی ئێران گەیەنرانە ئوردوگا ئامادەکراوەکانی دزڵی و بارەماوا و سەنغور و هەزارخانی...هتد، بەشێکی کەمیشیان بۆ ناوچەکانی شارەزوور و سلێمانی هەڵهاتن، بەم شێوەیە ناوچەی هەڵەبجە و هەورامان لە مانگی ئازاری ١٩٨٨ بە تەواوەتی چۆڵکرا (حەمەخان، ٢٠٢٥/٢/٤).

سێهەم - کاریگەرییەکانی ڕاگواستن لە ناوچەی هەورامان:

ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان لێدان بوو لەو فەزا ڕۆحییەی، کە هەورامییەکان هەیانبوو، هەورامان ژیانێکی ڕەسەنانەی ئابوریی، کولتوری و ڕۆحیانەی هەبوو، لەڕووی زمان و ئەدەبیاتەوە هەورامان زیندوویەتی خۆی پاراستبوو، بەعس مەبەستی بوو تەواوی تایبەتمەندییەکان لەم ڕەسەنایەتییەوە ڕیشەکێش بکات و مێژووی نوسین و ئەدەبیات و پەرەستشی دینی لەناوببات، واتە ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان شەڕێکی کولتوری بوو، شەڕی لێدانی ڕەسەن و ڕاستەقینەکان بوو (مستەفا، ٢٠٢٥/١/١٨).

کاریگەرییە سیاسییەکان:

ئاکامە ڕامیارییەکان لە دوای نسکۆی شۆڕشی ئەیلولی ١٩٧٥ بەچڕیی لەسەر شۆڕش و بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی دەرکەوتن، چونکە پاش ڕێکەوتننامەی جەزائیر جێگری سەرۆک کۆماری عێراق (سەدام حسێن) ڕایگەیاندبوو: کە مەبەستی ڕاگواستنی کوردی سەر سنوری ئێران و تورکیای هەیە، واتە تەنها مەبەستی لەناوبردنی شۆڕش نەبوو، بەڵکو مەسەلەکە چۆڵکردنی هەزاران کیلۆمەتر زەوی و پێکهێنانی ناوچەی قەدەغەکراوبوو (ئەسەسەرد، ٢٠٠٠، ١١٠)، ئەمە جگەلەوەی لەگەڵ نسکۆی شۆڕشی ئەیلول نزیکەی نیو ملیۆن کوردی باشوری کوردستان بە ناچاری پەنایان بۆ ئوردوگاکانی وڵاتی ئێران برد (خۆشناو، ٢٠٠٢، ٢٧٩). لەبەرئەوە پڕۆسەی

ڕاگواستن جیاکردنەوە و دابڕینی بزووتنەوە، هێزە شۆڕشگێڕییە چەکدارییەکان لە بنکەی فراوانی خەڵک و جەماوەر بوو (عەبدوڵا، سلێمان، ١٩٩٩، ٤-٥)، لەلایەکی دیکەوە لە دیدی حیزبی بەعسدا پرسی کورد بابەتێکی مەترسیداری سەر ئاسایشی بەعس و عێراق بوو (عبدالرحمن، ٢٠٠٦، ٤٢)، (محەمەد، ٢٠٠٤، ٥٨).

ڕاگواستن بۆ لێدانی هۆشیاری سیاسی دانیشتوان بوو، چونکە بوونی هەستی نیشتیمانپەروەری و قوربانیدان ترسێکی گەورەبوو بۆ بەعسیزم، دەبوو بەعس بەهەر نرخێک بێت کارێک بکات هۆشیاری سیاسی بکوژێت و دەستی بە خێزانەکان بگات، تاوەکو بتوانێت چاودێرییان بکات و بیانکات بە سیخوڕ. بەعس لە ناوچە دور و سەختەکاندا هێزەکەی فراوان کردبوو، پەلیهاویشتبووە ناو سایکۆلۆجیای تاکی عێراقییەوە، بەڵام کەمتر کاری لە گوندەکاندا کرد، بەڵام کۆکردنەوەی گوندەکانی هەورامان لەشێوەی ئوردوگا و کۆمەڵگە زۆرەملێکاندا ئاسانتر شانە زانیارییەکان و پشتگیری بۆ بەعس دروستکرد (یالانپێی، ٢٠٢٤/٩/٢٧)، زۆربەی شانە چەکدارییەکانی حزبەکان لە شاخەکان بوون، بەڵام ترسی بەعس لەوەدابوو پەیامی شاخ بگاتەوە شار و کاریگەری هەبێت و هاندەرێت بۆ ئەوەی دانیشتوانی ناوچەکە ڕوبکەنە شاخ و پەیوەندی بە هێزەکانی پێشمەرگەوە بکەن، ئەمەش وایکردبوو بەعس شێوازەکانی تۆقاندن و چەپاندن بە مەبەستی لاوازکردنی ویست و هۆشیاری نەتەوەیی هەورامییەکان گرتەبەر، هەرچەندە حیزبی بەعس لە ناوچەکەدا بەشێک لە ئامانجەکانی پێکا و برێکی کەمی هەورامییەکان فریویان خوارد و پەیوەندییان بە ڕێکخستنەکانی حیزبی بەعسەوە کرد، تەنانەت پێگەیان بەرزبوویەوە و شانبەشانی هێزەکانی ڕژێم دژی جوڵانەوە سەربازییەکانی پێشمەرگە وەستانەوە، وەک ڕەشەی ساڵحە، کە هەورامییەکی خاوەن پێگەی نێو بەعس بوو (حاجی زەڵمی، ٢٠٢٥/١/٢٧).

لەگەڵ هەموو ئەوانەدا ئوردوگا زۆرەملێکان بوون بە مەیدانێکی دیکەی چالاکیە سیاسییەکان، ڕێکخستنە نهێنییەکانی حیزبەکان چالاکانە دەرکەوتن و هۆشیارکردنەوەی خەڵکی و ئاراستەکردنیان بۆ دژایەتی حکومەت و سیاسەتە شۆڤێنییەکانی حیزبی بەعس کاری بەردەوامیان بوو (حەمەخان، ٢٠٢٥/٢/٤). دۆخی خراپی هاوڵاتیانی ڕاگوێزراو، بە تایبەت هەوڵدان بۆ ڕاگواستنی ئەو گوندانەی لە قۆناغەکانی پێشوو بەر پرۆسەکە نەکەوتبوون، هۆکاری دروستبوونی ناڕەزایەتی و تەنانەت هەڵایسانی خۆپیشاندان و ڕاپەڕین بوون، وەک ئەوەی لە ١٣ی ئایاری ١٩٨٧ڕوویدا، کە لەو ڕۆژەدا دانیشتوانی هەڵەبجە و هەورامان و شارەزوور بە هاوکاری و چاوساغی ڕێکخستنە نهێنییەکانی حیزبەکان، ڕاپەڕین و بۆ ماوەیەکی کاتی دەستییان بەسەر دامودەزگاکانی حکومەت لە هەڵەبجە و سیروان و خورماڵ و سەیدسادق گرت (عیزەت، ٢٠٢٥/٥/١٣)، بەڵام کاردانەوە توندەکانی حکومەت لە ئێوارەی ئەو ڕۆژەدا دۆخی ئوردوگانشینەکانی شپرزکرد، وەک سەپاندنی دۆخێکی ئەمنی نائاسایی و دەستگیرکردن و گوللەبارانکردن و بێسەروشوێنکردنی ٢٦ هاوڵاتی هەورامان، کە نیشتەجێی ئوردوگای زۆرەملێی خورماڵ بوون (بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٦)، ئەمەش بەشێکی زۆری دانیشتوانی هەورامانی ناچارکرد بۆ دیوی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کۆچبکەن، ئێرانیش لە ئوردوگاکانی دزڵی و باراماوای شاری مەریوانی سەر بە پارێزگای سنە نیشتەجێیکردن (محەمەد ئەمین، ٢٠٢٥/٣/١٠)، لە کۆتا ساڵی جەنگەکەشدا هەموو ئەوانەی لە ناوچەکە مابوونەوە ڕووبەڕوی دۆخی کارەساتبارتر بوونەوە، بەهۆی کیمیابارانی ١٦ی ئازار و ڕۆژانی دواتر، سەرباری زیانە گیانی و مادییەکان، ڕێگای (خورماڵ- ئەحمەدئاوا- کەرەجاڵ- مڵەخورد- دزڵی) بوو بە دەروازەیەک بۆ کۆچێکی دیکەی ناچاری دانیشتوانی هەورامان، لێرەدا، نەک گوندەکانی هەورامان، بەڵکو ئوردوگا زۆرەملێکانیش لە دانیشتوان چۆڵکران، تاوەکو کۆتایی جەنگی عێراق ئێران و دەرچوونی بڕیاری لێبوردنی گشتی لەلایەن حکومەتی عێراقەوە بە چەند قۆناغێک دانیشتوانی هەورامان گەڕانەوە شوێنی ڕەسەنی نیشتەجێبوونیان (عیزەت، ٢٠٢٥/٥/١٣).

کاریگەرییە کولتورییەکان:

هەرچەندە ڕژێمی بەعس بەشێکی زۆری ئامانجەکانی پرۆسەی ڕاگواستنی هێنایەدی، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات بەشێکی ئوردوگاکان شوێنی بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و زیادبوونی هۆشیاریی و کرانەوەی زیاتر بوون، هەوڵدرا پەروەردە و فێرکردن بەرەوپێشبەرن، زانیاری نوێ لە قوتابخانە و مزگەوتەکاندا پەخشبکەن، بۆ نمونە: لە ئوردوگای سیروان سەرەڕای ووتارە پڕتین و نەتەوەییەکانی مامۆستا ئەحمەد کاکە مەحمود، وانە دینی و پەروەردەییەکانی مامۆستا حەبیب محەمەد سەعید هۆکاربوو بۆ کۆبوونەوەی گەنجان لە مزگەوت و پەروەردەکردنیان بە ئاراستەیەکی دروست، جگەلەوەی هەر یەک لە مامۆستایان (جەمال حەبیب الله بێدار، فەرید ئەحمەد موعین تەویڵەیی، محەمەد حسێن عەبابەیلێی، حاجی عەلی هەنگ) ڕۆڵیان لە ووتنەوەی وانە ئاینی و پەروەردەییەکان بە منداڵان و گەنجانی ئوردوگای سیروان هەبوو. لە ئوردوگای خورماڵیش مامۆستایان (عارەب ئەمین، محەمەد سادق، نورەدین سەرگەتی، سەلاحەدین محەمەد، حاجی عەبدولڕەحمان زەڵمی) ئەو ئەرکەیان لە ئەستۆ گرتبوو (محەمەد، ٢٠٢٠، ١٥)، بەڵام حکومەتی عێراق قوتابخانەی بۆ منداڵی بەرپرسە عەرەبەکان کردبوویەوە، بۆ ئەوەی بە زمانی خۆیان بخوێنن، لێرەوە بەعسییەکان خەڵکییان هاندەدا و فشاریان دەخستە سەر منداڵەکانیان بۆ قوتابخانەی خوێندنی عەرەبی بنێرن، ڕژێمی بەعس دەیویست لەو ڕێگەیەوە سیاسەتی بەعەرەبکردنی خوێندن لە کوردستاندا پەرەپێبدات. لە ئوردوگای خورماڵ ژمارەیەک بەعسی دەرکەوتن لە هەوڵی بەعەرەبیکردنی خوێندن و بە بەعسیکردنی خەڵکدابوون، یەکێک لەو بەعسییانە بەناو خەڵکیدا دەگەڕا، دەیووت: "منداڵەکانتان بنێرن بۆ قوتابخانە عەرەبییەکان، زمانی کوردی نرخی نییە، لە دوارۆژدا هەر نرخی نامێنێت، بۆ ئەوەی منداڵەکانتان دوارۆژێکی باشیان هەبێت، باشترە منداڵەکانتان بنێرن بۆ قوتابخانە عەرەبییەکان" (فایەق گوڵپی، ٢٠٢٥/٢/١٤).

لەڕووی تەندروستی و خۆپارێزییەوە، جگە لە کردنەوەی نەخۆشخانەی حکومی و پێدانی چارەسەر و ئاشنابوونی دانیشتوانی ئوردوگاکان بە شێوازی مامەڵەکردن لەگەڵ نەخۆشییە جۆراوجۆرەکان، تا ڕادەیەک هۆکاری کەمبوونەوەی ڕێژەی مردن بوو، بە تایبەت لە نێو منداڵاندا، ئەمەش سەرەتایەک بوو بۆ گۆڕانی شێوازی ژیان و ڕاهاتن لەگەڵ گۆڕانکارییە خێراکانی ئوردوگاکان، هەموو ئەمانە هۆکاربوون بۆ گۆڕانی داب و نەریت و سەرهەڵدانی بەهای نوێ (عارف، ٢٠٢٤/٩/٢٨)، بەڵام لەگەڵ ئەمانەدا بەراورد بە ژمارەی دانیشتوانی ئوردوگاکانی خورماڵ و سیروان و زەمەقی، خزمەتگوزارییە تەندروستییەکان وەک پێویست نەبوون، لەگەڵ ئەوەی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ نەخۆشی و پەتا لە ئوردوگاکاندا زیادبوون، بەڵام ژمارەی نەخۆشخانە و پزیشکەکان کەم بوو، بۆ نمونە لە ساڵانی(١٩٧٨-١٩٨٨)، لە ئوردوگای خورماڵ کە دانیشتوانی بەشێکی زۆری گوندەکانی هەورامانی بۆ گواسترابوویەوە، تەنها یەک بنکەی تەندروستی و چەند کەسێک وەک پزیشک بوونیان هەبوو، کە شارەزایی تەواوییان لە چارەسەرکردنی نەخۆشییەکان نەبوو، چونکە لە بنەڕەتدا پزیشک نەبوون، بەڵکو دەرچووی پەیمانگای تەندروستی بوون (ئەمین سەرگەتی، ٢٠٢٥/٥/١٨).

کاریگەرییە ئابوورییەکان:

سەبارەت بە کاریگەرییە ئابورییەکانی ڕاگواستن لەسەر دانیشتوانی گوندنشین، دەکرێت بوترێت پێش پرۆسەی ڕاگواستن گوندەکان هاوسەنگی و سەقامگیری و ئاسایشی خۆراک و پێویستییەکانی شارەکان بوون، چۆڵکردنی گوندەکان گرفتی ئابوری بەدوای خۆیدا هێنا، بەتایبەت بۆ گوندنشینەکان، کە خەڵکانی بەرهەمهێن بوون لە هەردوو بواری کشتوکاڵ و ئاژەڵداری (حسن، ٢٠٠٢، ٧٤)، بەڵام پاش ڕاگواستن بوون بە کەسانی (بەکاربەر - مستهلک). ڕژێم بە وێرانکردنی بەشێکی زۆری گوندەکانی کوردستان، بونیادی هەردوو کەرتی گرنگی ئابوری کوردستانی هەڵوەشاندەوە (سالح، ٢٠٠٩، ٧٣). گوندەکانی هەورامان لەڕووی بژێوی و توانای ئابوری پێش پرۆسەی ڕاگواستن گەیشتبوونە خۆبژێوی تەواو، تارادەیەک پێویستییان بە کەرەستە و شمەکی دەرەوەی سنوری خۆیان نەبوو، جل و بەرگی خۆیان لە خوری و لۆکە، کە بەرهەمی خۆماڵی بووە لە ئامێر و ئامرازێکی دەستکردی خۆیان دروستکردووە، ئامێری بچوکیان دروستکردووە و لە ماڵەکانیان کاری ڕستن و چنینیان ئەنجامداوە، ئامادەکردنی ڕاخەر و گلێم و جەواڵ مەوج و لێفە و جاجم و چۆخەرانک و فەرەنجی و قاپ و دوورینی کڵاش و گۆرەوی...هتد نیشانەی داهێنان و سەلیقەی مرۆڤی هەورامین، بوونی گوندەکان لەنزیک شار و شارۆچکەکان لەڕوی بەرهەمی ئابوریی و پیشەسازیی گرنگی و بایەخی هەبووە، بۆ نمونە لە پێش پرۆسەی ڕاگواستن بەشێکی زۆری توتنی کارگەی جگەرەی هەڵەبجە لەگوندەکانی سەرگەت و هانەی دن و گوڵپ و گوندەکانی سەر دەڵێن: (ئەحمەد ئاوا، ئاوای ڕۆستەم بەگ، دێکۆن) بەرهەمهێنراوە (speda، دۆکۆمێنتاری، ٢٠٢٤/٩/٩)، بەرهەمەکەی لە کارگەی هەڵەبجە، کە پێی دەوترا (ئینحصار)، کارگەی پشکنین و پوختەکردنی توتن بە نرخێکی گونجاو دەفرشرا، خواستی زۆر هەبووە لەسەر هەنار و هەنجیر و گوێزی زەڵم و ئەحمەدئاوا، ئەو کڵاشانەی لە تەوێڵە و بیارە دروستدەکران، بە نرخێکی بەرز لە بازاڕەکانی هەڵەبجە و شارەزوور و سلێمانیدا ساغکراونەوە (دەرەمەڕی، ٢٠٢٤/٩/٢٨). سودوەرگرتن لە دار قەزوان بۆ بەرهەمهێنانی بنێشت، سەرچاوەیەکی دیکەی داهات و بژێوی گوندنشینەکانی هەورامان بوو، حەمەی حەمەسەعید، لە کتێبی یادەوەرییەکانیدا بە ناوی (دەنگی خاک) لەم بارەوە نوسیویەتی: "لە مانگی ئابی ١٩٧٨ بارەگامان بۆ سەر کانی گوندی گەچێنە گواستەوە، ئەوەی لەوێ بینیمان کۆچەڵێکی زۆر لە داری قەزوانەکان بەسترابوون، دیاربوو بەهۆی ڕاگواستنەوە گوندنشینەکان فریای کۆکردنەوەی بنێشتەکەیان نەکەوتبوون"، بنێشتەکەیان بۆ ئێمە مایەوە، لە ماوەی چەند ڕۆژێکدا خەریکی کۆکردنەوەی بەرهەمی بنێشتەکەبووین، دواجار لە قەڵاگا کۆڵاندمان و لەڕێگەی چەند کەسێکی دۆستی خۆمانەوە گەیاندمانە سۆسەکان و لەوێشەوە بۆ هەڵەبجە و لەوێ فرۆشرا، پارەکەی سودێکی زۆری بە ئێمە گەیاند، بڕێکی باش خواردنمان پێ کڕی" (حەمە سەعید، ٢٠١٦، ١٦٩).

گوندەکانی هەورامان تێکڕا بنەمای خۆژێنیان هەبووە، بەرهەمی ئابووری خۆیان هەبووە، سامانی سروشتی و هێزی مرۆییان پێکەوە بەکارخستووە لەپێناو بەرهەمهێنانی پێداویستییەکانی ڕۆژانە، پێش پرۆسەی ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان خەسڵەتەکانی بەرهەمهێنان سادەبوون، ئامانجی سەرەکی پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی ڕۆژانەبووە، جگەلەوەی بەرهەمی گوندنشینانی هەورامان لەپرۆسەی ئاڵوگۆڕی شمەک بەشمەکدا گەیشتووەتە شارەزوور(حاجی زەڵمی، ٢٠٢٥/١/٢٧). لەدوای چۆڵکردنی گوندەکان لەڕێگەی پرۆسەی ڕاگواستن بۆ ژینگەی زۆرەملێ، هەموو ئەمانە لەسەر ڕێچکەی خۆیان نەمان، بەشێکی زۆری باخەکان بەهۆی نەمانی خزمەت و دورکەوتنەوەی خاوەن باخەکان وشکبوون، لە کاتی ئەنجامدانی پرۆسەکەشدا ئەوەی ئاژەڵی ماڵی ڕزگارکرد و لەگەڵ خۆی هێنای بۆ کۆمەڵگەی زۆرەملێ، بەهۆی نەبوونی لەوەڕگا، ئاژەڵەکان بەنرخی کەم و هەرزان فرۆشران، لێرەوە لە بری بەرهەمهێنان و خۆژێنی دۆخەکە گۆڕا بۆ بێکاری و دامەزراندن لە کەرتی گشتی، جگەلەوەی کوالیتی بەرهەمی باش نەما، هونەر لە بەرهەمهێنان جیاکرایەوە، دانیشتوانی گوندەکان نەیاندەتوانی پێداویستییەکانی خۆیان پڕبکەنەوە، کۆمەڵگەزۆرەملێیکان پڕبوون لە ووزەی بەکارنەهاتوو، هەورامییەکان بەجۆرێک تایبەتمەندی ئابوورییان لەدەستدا، لە پاش پرۆسەی ڕاگواستن چاویان لەو شمەک و کاڵایانەبوو کە لەڕێگەی پسوڵەی کۆبۆنەوە لە حکومەتی ناوەندییەوە وەریان دەگرت(فەرەج، ٢٠٢٤/٩/١١).

کاریگەرییە نەرێنییەکانی ئەم پرۆسەیە لە ئوردوگا زۆرەملێکاندا لە سەرەتای جەنگی ئێران عێراق زەقتر لە جاران دەرکەوتن، بۆردومانی تۆپخانەکانی سوپای هەردوو وڵاتی شەڕکەر لە ماوەی ساڵانی جەنگەکەدا زیانی گیانی و مادی بە دانیشتوانی هەورامان گەیاند، مەترسییەکانی جەنگ لە ئوردوگاکاندا هۆکاری پەکخستنی ژیان بوو، ئامانجی سەرەکی بەشێکی زۆری خەڵک خۆپارێزی و هەوڵدان بوو بۆ دۆزینەوەی پەناگەیەکی ئارام و خۆپاراستن لە زیانی تۆپبارانەکان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر لەو هاوڵاتیانەی گوندەکانی هەورامانی نیشتەجێی ئوردوگا زۆرەملێکان بوون بە قوربانی، دیارترین نمونە لەم بارەیەوە بۆردومانکردنی قوتابخانەیەکی ئوردوگای زۆرەملێی سیروان بوو لەلایەن تۆپخانەکانی ئێرانەوە لە ٦ی ئابی ١٩٨٦، کە بەهۆیەوە زیاتر لە (٢٠٠) هاوڵاتی بوونە قوربانی، کە سەرجەمییان دانیشتوی ڕاگوێزراوی گوندەکانی هەورامان بوون (هەورامی،٢٠١٩، ٢٥-١٤٩).

کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکان:

ڕاگواستنی گوندنشینانی هەورامان لە زێدی خۆیانەوە بۆ ئوردوگا زۆرەملێکان، ئاکامی کۆمەڵایەتی نێگەتیڤی لەسەر دەروون و هزریان دروستکرد، ئەمە مانای ئەوە نییە هەورامییەکان توانای تێکەڵبوون و پێکەوەییان نەبووە، بەڵکو هەورامییەکان تایبەتمەندی خۆیان هەبوو، لەگەڵ سروشت ئاوێتەبوون، لەگەڵ شاخەکان هەماهەنگ بوون، کوردناسی ڕوسی (بازیل نیکیتین) دەڵێت: "هەورامییەکان لە ناوچەیەکی کێوی و شاخاوی سەختدا دەژین لە هەموو لایەکەوە دیواری سروشتی دەوری داوە، سیستەمی ژیانیان وەکو نیشتیمانەکەیان ئاڵۆزە و بەراورد لەگەڵ دانیشتوانی دەوروبەریان جیاوازە، ئەم جیاوازیەش ژینگەیەکی کۆمەڵایەتی تایبەتمەندی لە ناوچەکەدا دروستکردووە، کە زیاتر لە شێوازی بیرکردنەوە و ئاخافتن و جل و بەرگیانەوە دەردەکەوێت. شێوازی خانوو تەلارسازیش لە هەوراماندا ناوازە بە دیار دەکەوێت، خانووەکان هێندە ئەندازەیی دروستکراون ڕووبەری کەمتریان داگیر کردووە، سەربانی هەر ماڵێک لە لایەن سەروی خۆیەوە وەک حەوشە بەکار هاتووە" (نیکیتین، ١٩٩٧،٤٩٣).

لەم سەربەنەوە ئەگەر دانیشتوانی گوندە جیاوازەکان بەخێرایی لە پرۆسەیەکی زۆرەملێدا تێکەڵبووبن، ئەوا ئەم پرۆسەیە بۆ خەڵکی هەورامان ئاسان نەبوو، چونکە بەریەککەوتن و پێکدادان دروستبوو، ئەم پێکدادانە لەسەر بەهاکان بوو، بونیادی کۆمەڵگەی شارەزوور لە دەشتەکانەوە سەرچاوەی گرتبوو، هەورامی لە کوێستان و ناوچە شاخاوییەکانەوە، بەها کۆمەڵایەتی و کولتورییەکانی ئەم دوو ژینگەیە جیاوازبوون، ئەمە نەگونجان و گرفتی لە نێوان ئەم دوو تایبەتمەندییەوە خستەوە، هەرچەندە بە تێپەڕبوونی کات زەمینەسازی بۆ تێکەڵبوون و یەکترقبوڵکردن دروستبوو (محمود، عبدالله کریم، ڕۆستەم، ١٩٩٩، ل٤)، ڕاگواستن ڕیشەکێشکردنی کۆمەڵایەتی نەبوو

لە هەورامان بە تەنها، بەڵكو ڕیشەكێشكردنی هونەری ناوچەكە، ڕێبازی ئاینی، دەستڕەنگینی و پیشە لۆكاڵییەكان، هێمنی كۆمەڵایەتی و زۆر لایەنی دیكەش بوون، كە لە گوندەكانی هەورامان بەردەوامی هەبوو، بەڵام پاش پرۆسەی ڕاگواستن شوێنەوارەكانی ئاوەدانی و هاوبەندی كۆمەڵایەتی كاڵبوویەوە، سەرەتایەک بوو بۆ كۆتاییهاتنی ژیانی گوندنشینی، لە پاش ڕاگواستن نەتوانرا جارێكی دیكە ڕێوشوێنەكانی ئاوەدانی بگیرێتەبەر، تا ئێستاش لە هەورامان نیوەی گوندەكان بە چۆڵكراوی ماونەتەوە (عزیز، ٢٠١١، ١٩).

دەرئەنجام

- ناوچەی هەورامان بە درێژایی سەدەی بیستەم لە باشووری كوردستان مەڵبەندێكی گرنگی بزاڤی ڕزگاریخوازی گەلی كورد بووە، جگە لەوەی هەورامییەكان ڕۆڵێكی دیاریان لە بزووتنەوە، ڕاپەڕین و شۆڕشەكاندا هەبووە، بە تایبەت لە هەندێک قۆناغدا و لە ماوەی ساڵانی (١٩٦١-١٩٨٨)، بە هۆی هەڵكەوتەی جیۆگرافی و سروشتی سەختی ناوچەكە، گوندەكانی ناوچەكە ناوەندێكی گرنگی حەوانەوە، مۆڵگە و پەناگەی قایمی هێزەكانی پێشمەرگە بووە، حكومەتی عێراق وەک تۆڵە سەندنەوەیەک سیاسەتی ڕاگواستنی دانیشتوان و خاپووركردنی گوندەكانی ناوچەكەی گرتبووەبەر، بەمەش هێزەكانی پێشمەرگەی بە تەواوی لە بنكەی فراوانی جەماوەر و هێزی گەورەی مرۆیی دانیشتوانی گوندەكان دابڕی.
- پرۆسەكانی ڕاگواستنی گوندنشینانی هەورامان و تێكدانی گوندەكانیان بە پیلانێكی نەخشە بۆ كێشراو و قۆناغبەندی، بەبێ لەبەر چاوگرتنی خواست و ئارەزووی دانیشتوانی ناوچەكە، بە شێوەیەكی زۆرەملێ و بە زەبری هێز ئەنجامدراوە، جێبەجێكردنی ئەم ئەركەش بە هێزە سەربازییەكانی حكومەتی عێراق سپێردراوە.
- پێش پرۆسەی ڕاگواستن گوندەكانی ناوچەی هەورامان بایەخی ئابووریان لە سەر ئاستی قەزای هەڵەبجە و پارێزگای سلێمانی و باشووری كوردستان هەبووە، بە تایبەت لە ڕووی كشتوكاڵ و ئاژەڵداری و پیشەسازی مانیفاكتۆر، بەرهەمەكانی ناوچەكە. لە ڕووی پیشەی دەستیشەوە كڵاش و گوێز و هەنار و هەنجیر...هتد پێداویستی ناوچەكەیان پڕكرووەتەوە و لە پرۆسەی فرۆشتن و ئاڵوگۆڕی شمەک بە شمەكیشدا بە زۆربەی ناوچەكانی باشووری كوردستان گەیشتوون، بۆیە ڕوخاندنی گوندەكان و ڕاگواستنی دانیشتوانی ناوچەی هەورامان كاریگەری نەرێنی لەسەر ئابووری ناوچەكە هەبووە
- پیش پرۆسەی ڕاگواستن لە هەورامان بیری كۆمەڵایەتی كاری بە مەفهومەكانی چینایەتی نەدەكرد، هەموو هەورامییەک بە چاوی وەک خۆیەوە دانیشتوانی ئاواییەكانی دەورووبەری دەبینی، ڕەوشەكە هەر بەو جۆرە بوو تاوەكو سیاسەتی بەعس دەستێوەردانی كرد، لە ئۆردوگای زۆرەملێدا ڕەنگ و بۆی چینایەتی دانیشتوانی هەورامانیشی گرتەوە، چەمكەكانی دەرەبەگ و ڕەعیەت و شێخ و دەروێش مۆركە لە مێژینەكەیان كاڵ كردەوە، ئیتر بە كولتوری بەعسەوە جیاوازییەكان گەشەیان كرد. ئەم نەزمە لە كۆتایی حەفتاكان و سەرەتای هەشتاكانی سەدەی ڕابردوو دەركەوت، لەو دەمەدا تەواوی دانیشتوانی ئاواییەكانی هەورامان لە ئۆردوگاكا زۆرەملێكان خڕكرانەوە، لێرەدا سیاسەتی بەعس تەنها دروستكردنی هێڵێكی سەربازی نەبوو، بەڵكو هەوڵدان بوو بۆ نەهێشتنی بەها كوردانەكانیش، لە ئۆردوگاكاندا كار لەسەر بەد ڕەوشتی و شەڕە گەڕەک و جەنگی خێڵەكان دەكرا.
- لەڕووی تەندروستی و خۆپارێزییەوە، جگە لە كردنەوەی نەخۆشخانەی حكومی و پێدانی چارەسەر و ئاشنابوونی دانیشتوانی ئۆردوگاكان بە شێوازی مامەڵەكردن لەگەڵ پەتا و نەخۆشییە جۆراوجۆرەكان، تا ڕادەیەک هۆكاری كەمبوونەوەی ڕێژەی مردن بوو، بە تایبەت لەنێو منداڵاندا، ئەمەش سەرەتایەک بوو بۆ گۆڕانی شێوازی ژیان و ڕاهاتن لەگەڵ گۆڕانكارییە خێراكانی ئۆردوگازۆرەملێكان، دواجار هەموو ئەمانە هۆكاربوون بۆ گۆڕانی داب و نەریت و سەرهەڵدانی بەهای نوێ و لاوازبوونی بەهای دیكە.
- دوو قۆناغی كۆچی ناچاری دانیشوانی ناوچەی هەورامان بۆ ئۆردوگا ئامادەكراوەكانی ڕۆژهەڵاتی كوردستان لە (١٣ی ئایاری١٩٨٧) و (١٦ی ئازاری١٩٨٨) و ڕۆژانی دوایی هۆكاری چۆڵكردنی ناوچەی هەورامانی باشووری كوردستان بوو، كۆچ لە ئۆردوگایەكەوە بۆ دانەیەكی دیكە و بەجێهێشتنی شوێنی ڕەسەن و هەورامانی باشووری كوردستان و رووكردنە هەورامانی ڕۆژهەڵاتی كوردستان كاریگەری جۆراوجۆری لەسەر هەورامییەكان بەجێهێشت.

لیستی سەرچاوەكان

یەكەم: كتێبەكان

أ: كتێبە كوردییەكان

هورامانی، محمد امین(٢٠٠٠)، مێژووی هەورامان، انشارات بلغ، تهران.

ڕۆستەم، ئەیوب(٢٠١١)، هەورامان، ب١، چ٣، چاپخانەی كوردۆنیا، سلێمانی.

هەورامانی، ڕێباز حمەغریب(٢٠١٧)، جوگرافیای هەورامان و دەرامەتە ئاوییەكانی، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی.

عەباس، جەلیل(٢٠١١)، دەلاقەیەكی نوێ ڕوو بە مێژووی كۆن، چاپخانەی كوردۆنیا، هەولێر.

محەمەد، مراد حەكیم(٢٠٠٤)، ئاكامە كۆمەڵایەتییەكانی سیاسەتی ڕاگواستنی كورد لە عێراق لەسەردەمی بەعسدا، سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجیی كوردستان، سلێمانی.

بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی قۆناغەكانی ڕاگواستن لە باشووری كوردستان، بڕوانە: ساڵح، عومەر هەمزە(٢٠٠٩)، ڕاگواستن لێكۆڵینەوەیەكی جیۆگرافی و مێژوویی ڕاگواستنی زۆرەملێی گوندنشینەكانی كوردستان، پشدەر وەک نمونە، چاپخانەی خانی، دهۆک.

بێ ناوی نوسەر(١٩٨٨)، كوردستان باسێكی مێژوویی و جیۆگرافی و ئابوری، مەكتەبی ناوەندی دراسات و توێژینەوەی پارتی، هەولێر.

مەحمود، عەبدوڵڵا كەریم(٢٠٠٣)، ڕەشەبای ژەهر و ئەنفال، بەرگی دووەم، سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیژی كوردستان، سلێمانی.

نەجمەدین، پشكۆ(٢٠٠١)، ئەزموون ویاد، ئاڵای شۆڕش و حیكایەتەكانی زیندان، ب١-٢، چ٣، ب.چ،ب.ش.

محمد، عبدالرزاق عبدالرحمن(٢٠٠٥)، سەربوردێكی هەورامان و سەردانێكی تەوێڵە، چاپخانەی مەهارات، تاران.

ئەسەسەرد، فەرید(٢٠٠٠)، كوردستان و مەسەلەكانی ئەمنی قەومی، سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجی كوردستان، سلێمانی.

خۆشناو، جاسم تۆفیق(٢٠٠٢)، مەسەلەی كورد و یاسای نێودەوڵەتان، سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجی كوردستان، سلێمانی.

عەبدوڵلا، سلێمان(١٩٩٩)، ڕاگواستنی گوندنشینەکان لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژ.١٢، ب.ج، هەولێر
عبدالرحمن، فرمان(٢٠٠٦)، پاکتاوی ڕەگەزی کورد لەکوردستانی عێراقدا، لەبلاوکراوەکانی مەکتەبی بیر و هۆشیاری(ی.ن.ک)، سلێمانی.
نیکیتین، بازیل(١٩٩٧)، کورد و کوردستان، و. خالید حیسامی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.
محمد، عبدالرزاق عبدالرحمن(٢٠٢٠)، بزاوتی ئیسلامی لە ڕەگی ئیخوانەوە بۆ ڕاگەیاندنی یەکگرتوو، ب٤، چاپخانەی سازیار، سلێمانی.
حەمەسەعید، حەمە(٢٠١٦)، دەنگی خاک، ب١، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی.
هەورامی، فریاد(٢٠١٩)، بیناسوتاوەکەی سیروان لە زمانی شایەتحاڵەکانەوە، چاپخانەی سارا، سلێمانی.

ب/ کتێبە عەرەبییەکان:

علاءالدین، عطا محمد(٢٠٠٨)، قضاء حلبجة، مطبعه تیشک، السلیمانیة.
محەمەد، خلیل ئیسماعیل(دکتۆر)،٢٠٠٣، مؤشرات سیاسة التعریب و التهجیر فی اقلیم کردستان، الطبعة الثالثة، بدون مطبعة، اربیل .

چاوپێکەوتن لەگەڵ:

مستەفا، عیرفان(دکتۆر)، خورماڵ، (٢٠٢٥/١/١٨)، لە دایکبووی ساڵی ١٩٧٤، هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرایە، شایەتحاڵی پرۆسەی ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان بووە.
مەحمود، محەمەدی حاجی، ٢٠٢٤/١٠/٢٦، گوڵەخانە، لە دایکبووی١٩٥٣، پێشمەرگەی یەکەمین مەفرەزەی(ی.ن.ک)بووە.
ڕەشید، ئەحمەد کوێخا، ٢٠٢٤/١٠/١١، خورماڵ، لە دایکبووی ١٩٦٩، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی دەرەی مەڕ بووە.
عەباس، نەجدە ناجی، ٢٠٢٥/١/٦، هەولێر، لە دایکبووی ساڵی١٩٥٢، پێشمەرگەی دێرین(پ.د.ک)بووە.
مستەفا، جەمال محەمەد، ٢٠٢٤/١١/١٤ خورماڵ، لە دایکبووی ١٩٥٦، پێشمەرگەی دێرین(پ.د.ک)بووە .
عارف، عەلی میرزا، ٢٠٢٤/٩/٢٨، هەڵەبجە، لە دایکبووی ١٩٥١، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندەکانی هەورامان بووە، ٢٠٢٤/٩/٢٨.
گوڵپی، ناجیح محمد، ٢٠٢٤/٩/١٣، هەڵەبجە، لە دایکبووی ١٩٦٩، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی گوڵپ بووە.
حەسەن، حسێن محمود، ٢٠٢٤/٩/١٩، خورماڵ، لە دایکبووی ١٩٤١، شایەتحاڵ ڕاگواستنی گوندی یاڵانپی بووە .
سادق، بەشیر حامد، ٢٠٢٤/١٠/٢٥، خورماڵ، لە دایکبووی ١٩٦٦، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی دەرەی مەڕ بووە.
دەرەمەڕی، فایەق سالم حمەکریم، ٢٠٢٤/٩/٢٨، خورماڵ، لە دایکبووی ١٩٦٧، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی دەرەی مەڕ بووە .
عەزیز، ڕۆستەم نادر، ٢٠٢٤/١٠/٣، بیارە، لە دایکبووی١٩٦٨، شایەتحاڵی کۆچی ناچاری دانیشتوانی شارەدێی بیارە بووە لە ساڵی١٩٨١ .
حسێن بیارەیی، فەیرۆز مەحیەدین، ٢٠٢٤/١٢/١١، بیارە، لە دایکبووی١٩٥٩، پێشمەرگەی(پ.د.ک)بووە لە ناوچەی هەورامان.
تەوێڵەیی، کەریم محەمەد کەریم، ٢٠٢٤/١٠/٤، تەوێڵە، لە دایکبووی ١٩٤٦، شایەتحاڵی کۆچی ناچاری شارەدێی تەوێڵە بووە لە ساڵی١٩٨١.
کەریم، هۆمایۆن صاحب، ٢٠٢٤/٩/١٣، هەڵەبجە، لە دایکبووی ١٩٧٤، شایەتحاڵی کۆچی ناچاری دانیشتوانی شارەدێی تەوێڵەبووە لە ساڵی١٩٨١.
عەبدوڵا، نەزیر غەفار، ٢٠٢٤/١٠/١٢، خورماڵ، لە دایکبووی١٩٧٢، شایەتحاڵ ڕاگواستنی گوندی زەڵم بووە.
حەمە ڕەشید، ئەکرەم محمد، ٢٠٢٤/٩/٢٥، خورماڵ، لە دایکبووی ١٩٥٥، ئەندامی شانەی نهێنی ڕێکخستنەکانی(ی.ن.ک)بووە لە ئوردوگای زۆرەملێی خورماڵ و شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی بانیشار بووە.
یاڵانپێی، نەوشیروان مەجید، ٢٠٢٤/٩/٢٧، خورماڵ، لە دایکبووی١٩٦٧، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی یاڵانپێ بووە.
حاجی زەڵمی، ئیبراهیم، ٢٠٢٥/١/٢٧، خورماڵ، لە دایکبووی ١٩٦٩، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی زەڵم بووە.
عیزەت، نیعمەت محەمەد، خورماڵ، لەدایکبووی١٩٦٥، شایەتحاڵی کۆچی ناچاری دانیشتوانی هەورامان بوو لە١٣ی ئایاری١٩٨٧ و ١٦ی ئازاری١٩٨٨ و ڕۆژانی دواتر بوو.
حەمەخان، عەبدوڵا حەمە شەریف ، ٢٠٢٥/٢/٤، خورماڵ، لەدایکبووی١٩٦٤، ئەندامی شانەی نهێنی ڕێکخستنەکانی(پ.د.ک)بووە لە ئوردوگای زۆرەملێی خورماڵ و شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی زەڵم بووە.
محەمەد گوڵپی، فایەق محمد، ٢٠٢٥/٢/١٤، خورماڵ، لە دایکبووی١٩٥٧، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندی گوڵپ بووە.
محەمەد ئەمین زەڵمی، محەمەد یاسین، ٢٠٢٥/٥/١٠، خورماڵ، لەدایکبووی١٩٦٦، شایەتحاڵی کۆچی ناچاری دانیشتوانی هەورامان بوو لە١٣ی ئایاری١٩٨٧ و ١٦ی ئازاری١٩٨٨ و ڕۆژانی دواتر بوو .
ئەمین سەرگەتی، سدیق عەبدوڵا، ٢٠٢٥/٥/١٩، خورماڵ، لەدایکبووی١٩٧٠ی گوندی سەرگەت، شایەتحاڵ.
خواکەرەم، ڕەمەزان ئەمیرخان، ٢٠٢٥/٥/٢٨، هەڵەبجە، لەدایکبووی ساڵی١٩٥٠ی گوندی هاوارە، شایەتحاڵی ڕاگواستنی گوندەکانی هاوار و هاوارە کۆن و دەرەتفێ بووە.
سادق، عەبدولەلیک سەعید،٢٠٢٥/٥/١٧، خورماڵ، شایەتحاڵ.

گۆڤار و ڕۆژنامە

میکە ئیبراهیم،(٢٠٠٥)، گوندی گوڵپ، مێژوویەکی فراوان، خەباتێکی بەرین، ڕۆژنامەی خورماڵ، ژمارە٨، ساڵی یەکەم، ل٧.
عزیز، فیروز حسن(٢٠١٢)، جدل الانسان والطبیعة في هورامان، دراسة في الشخصیة الاقلیمیة لهورامان، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە(٣٥).
حسن، فەخرەدین محمد(٢٠٠٢)، پیشەسازی دەستکرد لە هەوراماندا، گۆڤاری هەورامان، ژمارە٣١، سلێمانی.
محمود، عبدالله کریم، ڕۆستەم، ئەیوب(١٩٩٩)هەورامان سروشتی جوان و کلتوری کوردەواری، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە ١٧٨٤، سلێمانی، ١٩٩٩.

بەرنامەی دۆکۆمێنتاری

speda بەرنامەی دۆکۆمێنتاری)، سلێمانی، گوندی سەرگەت، ٢٠٢٤/٩/٩ .
KNN(بەرنامەی دۆکۆمێنتاری)، سلێمانی، ڕاگواستنی ئاوایییەکانی هەورامان، ٢٠١٥/٧/٢٥.

پاشکۆی بەڵگەنامەکان

پاشکۆی ژمارە(١)

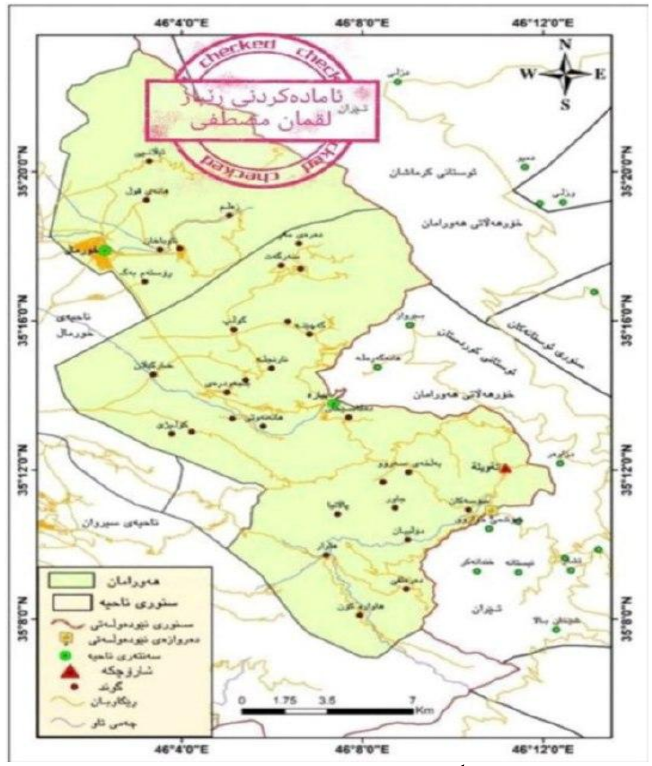

سنوری ناوچەی توێژینەوەکە:

پاشکۆی ژمارە(٢)

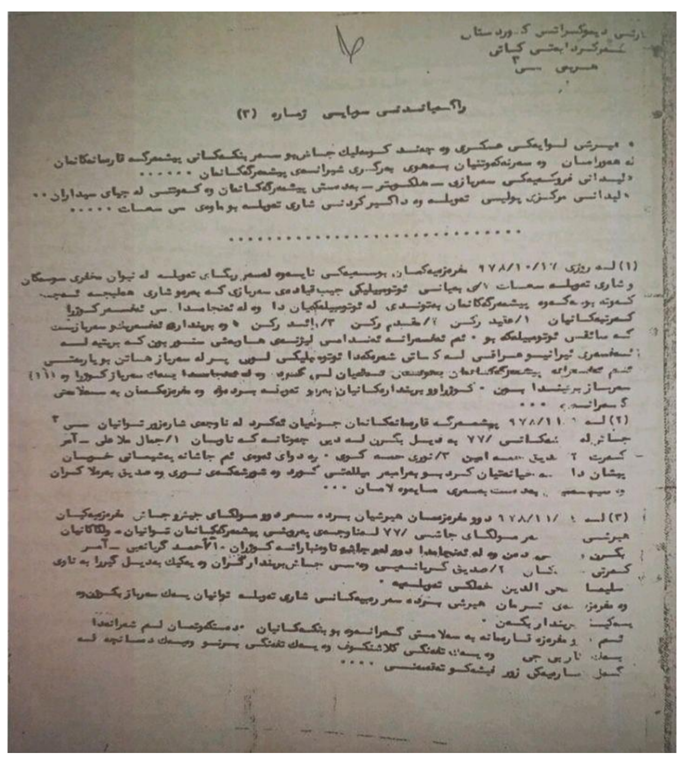

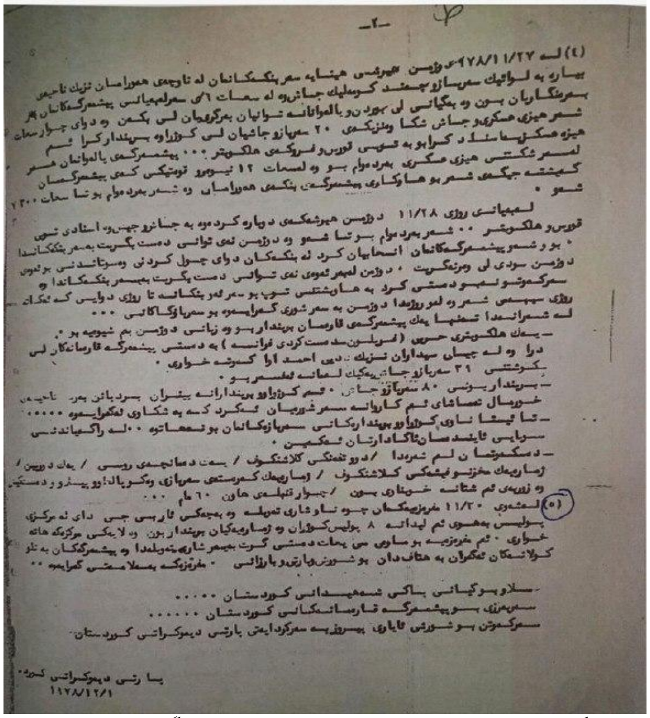

نمونەیەک لە شەڕ و ڕوبەڕووبونەوەکانی هێزەکانی پیشمەرگە و سوپای عێراق پیش پرۆسەی ڕاگواستن لە ناوچەی هەورامان
سەرچاوە: ئەرشیفی پارتی دیموکراتی کوردستان

پاشکۆی ژمارە(٣)

ناحیەی بیارە			
زنجیرە	ناوی گوند	زنجیرە	ناوی گوند
١	خارگێلان	١٣	دەرەتفێ
٢	سەرگەت	١٤	پالانیان
٣	گولپ	١٥	سۆسەکان
٤	خەریانی	١٦	دۆلەبیان
٥	ئاویێرە	١٧	نارنجلە
٦	باخەکۆن	١٨	زەردەهاڵ
٧	گەچێنە	١٩	بنچوی دیە
٨	هانەی دن	٢٠	دەگاشێخان
٩	بەڵخە	٢١	هانە نەوتێ
١٠	هاوار	٢٢	دەرەقەیسەر
١١	گریانە	٢٣	دەرەی کێ
١٢	هەوارەکۆن		

ناحیەی خورماڵ			
زنجیرە	ناوی گوند	زنجیرە	ناوی گوند
١	عامووڕە	١٣	بانی شار
٢	مێری سوور	١٤	هانەی قوڵ
٣	بیشێن	١٥	پالانێ
٤	گولەخانە	١٦	کلکەی باخی سەیەبەگ
٥	مەلاوەیسە	١٧	بەردەبەڵ
٦	قولخورد	١٨	قەڵبەزە
٧	دەرەگولان	١٩	زەڵم
٨	ئازەدێ	٢٠	دەرەی مەڕ
٩	نەوێ	٢١	بانی بنۆک
١٠	کانی ئاسکان	٢٢	دەرەشیشی خواروو
١١	چنارە	٢٣	دەرەشیشی سەروو
١٢	گەچێنەی بانی بنۆک		

ناحیەی شارەزوور(سەیدسادق)	
زنجیرە	ناوی گوند
١	قاپنەچە
٢	بەرگەوریگان
٣	توێ قوبە
٤	تونەقاچ(توت اغاج)
٥	وەلەسمت
٦	عەلیاوا
٧	پەری هێنق

گوندە ڕاگوێزراوەکانی ناوچەی هەورامان
سەرچاوە: عەلی، عادل سدیق(٢٠١٨)، کۆمەڵکوژی کورد لە جەنگی...، ل٥٢٠-٥٢١.

پاشکۆی ژمارە(٤)

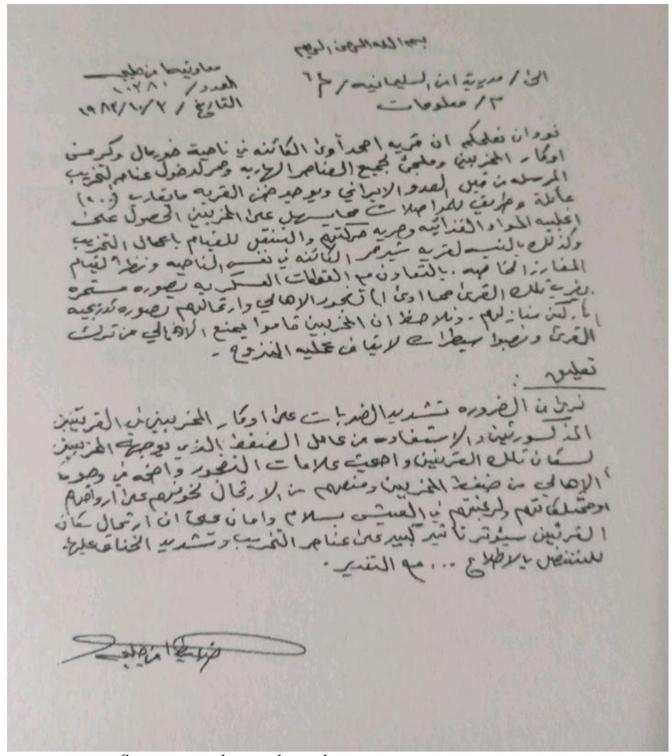
بسم الله الرحمن الرحيم

الى / مديرية امن السليمانية / م ٦
٣ / معلومات

معاونية ...
العدد / ٢٨٠٠
التاريخ / ٢/١٠/١٩٨٦

نود ان نعلمكم ان قرية احمد آوا الكائنة في ناحية خورمال [illegible] اوكار المخربين وملجئ لجميع العناصر الحزبية ومركز دخول عناصر التخريب المرسلة من قبل العدو الايراني ويوجد في القرية ما يقارب (١٠٠) عائلة [illegible] ... [illegible]

تعليق :

[illegible] ... مع التقدير .

سەرچاوە: عەلی، عادل سدیق(٢٠١٨)، کۆمەڵکوژی کورد لە جەنگی...، ل٥٣٠.

پاشکۆی ژمارە(٥)

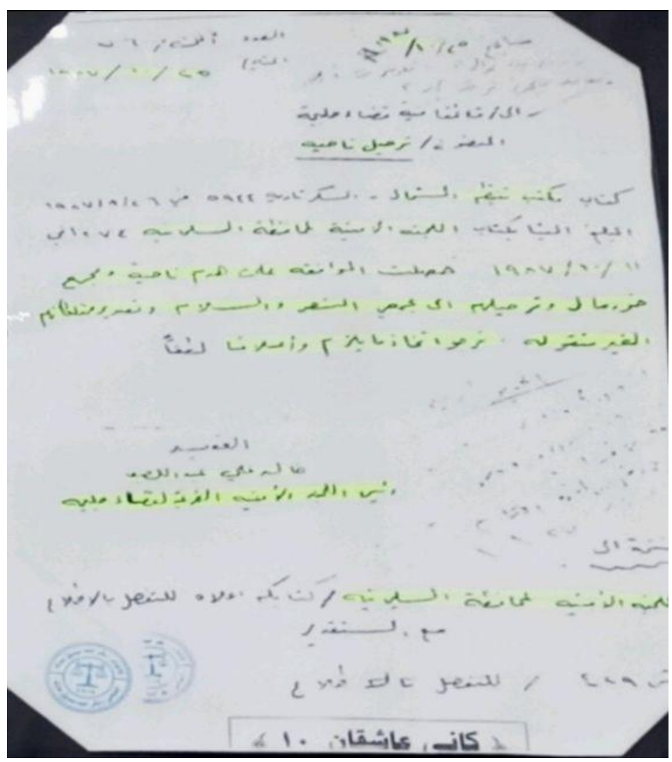
الى / [illegible]
الموضوع / ترحيل ناحية

كتاب [illegible] ... ١١/١٠/١٩٨٧ حصلت الموافقة على هدم ناحية وجميع [illegible] ... [illegible]

العميد
[illegible]
رئيس اللجنة الامنية [illegible]

[illegible] ... مع التقدير

كانی عاشقان ١٠

پاشکۆی ژمارە(٦)

لیستی شەهیدانی (١٩٨٧/٥/١٣)ی دەڤەری هەورامان و شارەزوور

لە ساڵی ١٩٩٥دا ئەو ناوانەی کە لە خوارەوە هاتوون لە گۆڕێکی بە کۆمەڵدا لە شانەدەری دۆزرانەوەو لە شارۆچکەی خورماڵ بە ڕێوڕەسمێکدا بە خاک سپێردران .

ژ	ناوی شەهید	موالید	گوند	وارسی شەهید	ژ موبایل
١	یاسین محمدئەمین حەمەکریم	١٩٣٦	زەڵم	محمد یاسین محمدئەمین	[illegible]
٢	سرکوت محمد حەمەلاو قادر	١٩٧٠	زەڵم	محمد حەمەلاو قادر	[illegible]
٣	عبدالله احمد علی	١٩٤٧	زەڵم	محمد عبدالله احمد علی	[illegible]
٤	عسمان شمس الدین ابراهیم	١٩٥٦	زەڵم	شاوەیس شمس الدین ابراهیم	[illegible]
٥	عمر شمس الدین ابراهیم	١٩٧٠	زەڵم	فهیمە حەمەصالح احمد	[illegible]
٦	سامان شمس الدین ابراهیم	١٩٦٦	زەڵم	شاوەیس شمس الدین ابراهیم	[illegible]
٧	ئازاد حسین محمود	١٩٦٨	زەڵم	مولود حسین محمود	[illegible]
٨	زین الدین صالح محمد	١٩٦٢	احمداوا	سلام صالح محمد	[illegible]
٩	صالح محمد	١٩٢٢	احمداوا	سلام صالح محمد	[illegible]
١٠	احمد اسماعیل	١٩٥٩	احمداوا	گوڵزار علی رەزا	[illegible]
١١	جمال علی رەزا	١٩٥٢	سرگەت	کمال علی رەزا	[illegible]
١٢	عبدالله محمود عزیز	١٩٣٧	سرگەت	هیوا عبدالله محمود عزیز	[illegible]
١٣	فاضل محی الدین علی	١٩٥٢	هانەدێوڵ	نعیمە حسین فرج	[illegible]
١٤	حسن سعید کریم	١٩٥٢	هانەدێوڵ	هادی حسن سعید کریم	[illegible]
١٥	مجید کریم محمود	١٩١٥	هانەدێوڵ	سعدی مجید کریم محمود	[illegible]
١٦	منصور محمد عزت ئازدار	١٩٤٠	پاڵنگین	فریق منصور عزت ئازدار	[illegible]

کانی عاشقان ٩-١-٢٠٢٠